

ODGOVOR AUTORU KNJIGE *KONSENZUS BEZ POKRIĆA*

Enes Kulenović <https://orcid.org/0000-0002-9291-5691>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: enes.kulenovic@fpzg.hr

Polemika
Zaprimljeno: 7. 12. 2022.
Prihvaćeno: 8. 12. 2022.

Zahvaljujem profesoru Sesardiću na njegovim detaljnim komentarima na recenziju knjige *Konsenzus bez pokrića*. Iako se ne slažem s većinom stavova koje Sesardić zagovara u svojoj knjizi, fokus moje recenzije nije bio na kritici samih tih stavova, već na načinu na koji on brani i opravdava te stavove. U recenziji iznosim kritiku da Sesardić propituje konsenzus o pitanjima o kojima raspravlja na neuvjerljiv način: izbjegava jasno odrediti temeljne koncepte o kojima govori i ne razlikuje ih od drugih srodnih koncepata, pogrešno interpretira argumente svojih neistomišljenika, ignorira istraživanja i studije koje ne podržavaju njegove stavove, površno pristupa kompleksnim temama o kojima piše, te zanemaruje širi povijesni i društveni kontekst problema kojima se bavi. Njegovi komentari na moju recenziju dodatna su potvrda da je moja inicijalna kritika bila opravdana.

Kako bi izbjegao daljnje širenje rasprave u svom odgovoru ograničiti ću se samo na komentare iznesene u polemičkom tekstu "O jednom prikazu *Konsenzusa bez pokrića*". Kako bih olakšao čitatelju praćenje rasprave, moji odgovori na Sesardićeve komentare slijede numeričke oznake i podnaslove iz tog teksta.

Komentar 1: Govor mržnje i nasilje

Ovdje se javljaju dva problema. Prvo, distinkcija između *izravnog* i *neizravnog* pozivanja na nasilje o kojoj govori Sesardić ne postoji u dokumentima na koje sam se pozvao u recenziji. Poticanje na nasilje može uključivati izravno ili neizravno pozivanje na nasilje. Dakle, govor mržnje, suprotno Sesardićevoj tvrdnji u knjizi, pokriva bilo koji oblik pozivanja na nasilje koji je usmjeren protiv pripadnika određenih skupina. Stoga, smatram da je moja tvrdnja da je "potpuno nejasno na čemu Sesardić temelji svoju tvrdnju da govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje" (str. 262) opravdana.

Drugo, Sesardić nije usamljen u argumentu da nema potrebe posebno isticati pozivanje na nasilje kao govor mržnje kada je pozivanje na nasilje (kao određena vrsta prijatnje) tako i tako regulirano drugim zakonima.¹ No, postoji važna razlika između pukog pozivanja na nasilje i pozivanja na nasilje koje predstavlja i govor mržnje. Naime, u ovom drugom slučaju meta nasilja su pripadnici skupine koji se identificiraju na temelju askriptivnih karakteristika (boje kože, spola, etniciteta, seksualnog identiteta, itd.). Dakle, agresivni navijač Dinama koji viče da treba pobiti sve hajdukovce poziva na nasilje, ali ne koristi govor mržnje. No, ako uzvikuje "Ubi Srbina!" i "Srbe na vrbe!" radi se o pozivu na nasilje i govoru mržnje. Zašto je

¹ Sličan argument, ali puno argumentiranije izložen, v. u: Heinze. E. (2016).

ta distinkcija važna? Radi toga što zakoni nemaju isključivo *represivnu*, već imaju i *ekspresivnu* funkciju. U ovome slučaju, zakon ne samo da kažnjava pozivanje na nasilje, već država šalje glasnu poruku da pozivanje na nasilje usmjereno protiv određenih skupina ima, u kontekstu inkluzivnih demokratskih društava, dodatnu dimenziju neprihvatljivog ponašanja. Može se voditi zanimljiva rasprava o tome jesu li zakoni koji sankcioniraju pozivanje na nasilje dovoljni ili ih treba dodatno ojačati s fokusom na govor mržnje. No, to nije rasprava kojom se bavim u recenziji Sesardićeve knjige zbog toga što to nije rasprava kojom se Sesardić bavi u svojoj knjizi.

Komentar 2: Određenje govora mržnje

Većina važnih konceptata koje koristimo u političkoj filozofiji i u društvenim znanostima – poput demokracije, slobode, ljudskih prava, jednakosti, itd. – je "neprecizna" na način da za njih ne "postoji jednoznačna definicija". To ne znači da su ti koncepti beskorisni ili da ih zbog toga trebamo odbaciti. Isto vrijedi i za koncept govora mržnje. No, to istovremeno ne znači da ih ne bi trebali ili ne bi smjeli pokušati jasnije odrediti. To je, na koncu, jedna od glavnih samoproklamiranih zadaća analitičkih filozofa koji se bave političkom teorijom. Moja kritika Sesardića da je "neprecizan" u određivanju koncepta govora mržnje temelji se na argumentu da (pogrešno) tvrdi kako govor mržnje ne uključuje izravno pozivanje na nasilje, da prozivanje nekoga zbog njegovih stavova predstavlja govor mržnje, te kako ne razaznaje između govora mržnje i političke korektnosti.

U recenziji sam pojasnio zašto upravo u SAD-u, jedinjoj demokratskoj državi koja pravno ne sankcionira govor mržnje, dolazi do formuliranja i širenja puno problematičnije ideje političke korektnosti. Za razliku od drugih država u kojima je govor mržnje definiran kao pravni koncept iza čijeg sankcioniranja stoji sama država, u SAD-u, gdje se od druge polovice 20. stoljeća prvi amandman Ustava interpretira tako da zabranjuje državi regulaciju javnog govora samo na temelju sadržaja onog što je izrečeno, drugi akteri (sveučilišta, poslodavci, društvene platforme, itd.) su preuzeli na sebe ulogu regulatora dopustivih granica slobode govora. Ne treba nas previše čuditi da takav kontekst stvara plodno tlo za zloupotrebu koncepta govora mržnje te, često politički oportunog zanemarivanja distinkcije između govora mržnje i političke korektnosti. SAD kao jedina demokratska država koja odbacuje ideju da je posao države pravno definirati i regulirati govor mržnje je – doslovno – izuzetak koji potvrđuje pravilo.

Komentar 3: Demokracije, sudovi i sloboda izražavanja

U recenziji sam upozorio na površnost s kojom Sesardić pristupa pitanjima o kojima raspravlja. U ovome njegovom komentaru imamo, još jednom, potvrdu te površnosti. Umjesto da, kao filozof, čitatelju približi problematiku tako što će što jasnije razdvojiti različite koncepte o kojima govori, Sesardić u knjizi ne razlikuje govor mržnje i političku korektnost, niti govor mržnje i verbalni delikt. U ovome komentaru, pak, ne razlikuje govor mržnje i zločin iz mržnje, tj. regulaciju javnog govora zbog njegovih *štetnih posljedica* nasuprot sankciji kriminalnog čina nasilja *motiviranog* mržnjom prema određenim skupinama.²

Također, njegova upotreba primjera kojom bi trebao ilustrirati da zakonska regulacija govora mržnje može dovesti do sudskog progona ako "(a) u skladu sa svojom religijom javno kažete kako smatrate da je homoseksualnost grijeh, ili (b) ako iznesete argumente protiv politike masovnog useljavanja muslimana u Euro-

² Detaljnije pojašnjenje, v. u: Waldron (2012: 35).

pu, ili (c) ako ustvrdite da postoji znatna razlika u prosječnoj inteligenciji između različitih rasa" (str. 278) nije pretjerano precizna. Slastičari u SAD-i nisu bili na sudu zbog govora mržnje (što bi u SAD-u, s obzirom na Prvi amandman, bilo nemoguće) i izjave da je homoseksualnost grijeh, već zbog toga što su odbili pružiti svoju komercijalnu uslugu izrade svadbenih torti homoseksualnom paru, a time su diskriminirali te osobe zbog njihovog seksualnog identiteta (Supreme Court of the United States, 2017). Finska parlamentarna zastupnica Päivi Räsänen nije izvedena pred sud zbog toga što je homoseksualnost nazvala "grijehom", već "poremećajem u psihoseksualnom razvoju" (Euronews, 2002). Sud je ispravno odlučio da se ne radi o govoru mržnje. Francuski predsjednički kandidat Eric Zemmour je osuđen zbog govora mržnje ne zato što je iznio argumente protiv masovnog useljavanja muslimana u Francusku, već zato što je izjavio da su djeca migranti "lopovi, ubojice, silovatelji. To je sve što jesu. Trebamo ih poslati nazad" (France24, 2022). Nizozemski političar Geert Wilders nije samo zastupao stav da treba smanjiti broj imigranata iz Maroka, već je izveden pred sud zbog izjave: "marokansko smeće u Nizozemskoj... no, nisu svi smeće... ali ima puno marokanskog smeća u Nizozemskoj zbog kojih su ulice nesigurne, uglavnom mladi ljudi... to treba promijeniti" (DW, 2017). Sud je ispravno zaključio da, iako su njegove riječi duboko uvredljive, ne predstavljaju govor mržnje. Kanadski profesor psihologije Philippe Rushton uistinu je doživio niz neugodnosti zbog svojih bizarnih teza o obrnuto proporcionalnoj korelaciji između veličine genitalija i veličine mozga (a time i inteligenciji) triju rasa (bije, crne i azijske). No, nikada zbog njih nije izveden pred sud.

Na stranu Sesardićevo neprecizno navođenje primjera, njegova glavna poanta – da se regulacija govora mržnje može zloupotrijebiti i dovesti do nepotrebnog ograničavanja slobode govora – drži vodu. Bilo bi uistinu naivno pretpostaviti da zakoni kojima se sankcionira govor mržnje nikada ne mogu biti loše napisani ili primijenjeni na način koji vodi ka neopravdanom uskraćivanju prava na slobodu govora. Postoje dva načina na koji možemo odgovoriti na taj problem. Prvo, možemo pokušati što jasnije odrediti koncept govora mržnje i granice njegove primjene kako bi izbjegli zloupotrebu tog koncepta. Primjerice, u javnoj raspravi oko regulacije govora mržnje u Kanadi pokazalo se da su zakonski propisi nedovoljno precizni, te podložni zloupotrebi, što je dovelo do promijene tih propisa. Drugo, možemo upozoriti da potencijalna ili stvarna zloupotreba pravnog sankcioniranja govora mržnje predstavlja preveliku opasnost za temeljno pravo slobode govora, te je stoga bolje u potpunosti odbaciti zakonsku regulaciju takve vrste govora. Oba ova odgovora imaju pobornike u suvremenim raspravama o govoru mržnje. Također, postoje važni argumenti i s jedne i s druge strane u toj debati. No, ozbiljna debata o ovom važnom pitanju zahtjeva izbjegavanje nejasnog određenja koncepta govora mržnje, pozivanje na fiktivnu povijest tog koncepta, nerazlikovanje između govora mržnje i drugih oblika uskraćivanja slobode govora (poput političke korektnosti, zločina iz mržnje ili verbalnog delikta) i nepreciznog navođenja primjera zloupotrebe zakonske regulacije govora mržnje. Ukratko, izbjegavanje upravo onoga što nalazimo u Sesardićevoj raspravi o toj temi.

Komentar 4: "Dobre" strane komunizma

U recenziji sam iznio kritiku kako Sesardić, u želji da pokaže kako je postojeći konsenzus oko određenih pitanja upitan, često zanemaruje argumente druge strane. Jedan od primjera koji sam naveo za to je da u svojoj raspravi o zabrani komunističkih i nacističkih simbola Sesardić u potpunosti ignorira jedan od ključnih argument

svojih neistomišljenika. Radi se o argumentu da kada govorimo o isticanju određenih simbola, to ne mora nužno označavati našu podršku zločinačkim poredcima ili političkim vođama koji su se služili tim simbolima, već podršku određenim idealima. U ovom konkretnom slučaju, komunističkim humanističkim i egalitarnim idealima nasuprot duboko antihumanističkim i rasističkim idealima nacizma. U recenziji se nisam bavio time bi li taj argument trebalo prihvatiti ili ne, već sam samo upozorio da bi se ozbiljna rasprava o opravdanosti zabrane komunističkih i nacističkih simbola trebala pozabaviti i tim pitanjem. Drago mi je da je u komentaru na moju recenziju Sesardić imao priliku pojasniti čitateljima ono što je nedostajalo u njegovoj knjizi i ponuditi svoje viđenje ovog argumenta.

Ipak, sumnjam da će njegova pozicija koju je pojasnio u komentaru 4, koliko god njegov opis komunističkih užasa bio impresivan, uvjeriti one koji, iako potpuno svjesni užasa komunističkih poredaka, smatraju da ti poredci predstavljaju izdaju, a ne ozbiljenje komunističkih ideala. Zbog toga je smisleno govoriti o "dobrim" komunistima, na način na koji nije smisleno govoriti o "dobrim" nacistima. Zbog toga je moguće gledati na crvenu zvijezdu u drugačijem svjetlu od kukastog križa. Naime, nema ništa "groteskno" (str. 280), kako Sesardić tvrdi, u tome da pokušamo razdvojiti proklamirane ideale od zločinačkog djelovanja onih koji se, na iskrivljen i licemjerna način, pozivaju na te ideale. U suprotnom, ne bi, primjerice, trebali gledati na katolički križ kao na simbol Isusovih poruka o ljubavi i suosjećanju, već isključivo kao simbol brutalnosti i zločina koje su pripadnici Katoličke crkve počinili pozivajući se na Isusa kroz povijest. Ne krije se u svakome tko se poziva na komunističke ideale staljinist i pobornik gulaga za političke neistomišljenike, kao što se ne krije u svakome katoliku Tomás de Torquemada ili apologet prikrivanja pedofilskih zločina.

Na koncu, razlikovanje između samih ideala i djelovanja onih koji se licemjerno pozivaju na te ideale je ono što nam omogućuje da ustvrdimo kako pozivanje na jednakost i "dostojanstvo svih ljudskih bića" od strane "komunističkih vođa poput Lenjina, Staljina, Mao Zedonga, Pola Pota, Josipa Broza, Ceaușesca, Honeckera, Envera Hoxhe, Castra ili Kim-il Sunga" (str. 280) nije ništa više od puke propagande. Zar bi itko ozbiljan danas tvrdio da su ti brutalni diktatori uistinu pokušali ostvariti ideale komunizma na način na koji je Hitler uistinu pokušao ostvariti ideale nacional-socijalizma? Također, članovi kibuca inspirirani komunističkim idealima vjerojatno se ne bi složili sa Sesardićevom tvrdnjom da je svaki pokušaj realizacije tih ideala doveo do "masovnog pomahnitalog nasilja države nad vlastitim nevinim građanima" (str. 280).

Komentar 5: Camus protiv smrtne kazne

Ovdje trebam zahvaliti Sesardiću da me s pravom upozorio na moj faktički propust. Uistinu, Camus se u spomenutoj fusnoti referira na dva različita dokumenta. No, srž moje kritika u recenziji i dalje stoji: Sesardić u knjizi izbjegava navesti one argumente koji ne idu u prilog poziciji koju zagovara. Primjer toga je (svjesno ili nesvjesno) izostavljanje ove Camusove reference na empirijska istraživanja o (ne)učinkovitosti smrtne kazne. Za ostatak Sesardićevog argumenta u ovome komentaru mogu samo ponoviti ono što sam već napisao u recenziji komentirajući njegovo pozivanje na izvještaj National Research Council iz 2012.: valjano opravdanja smrtne kazne kao učinkovitog sredstva odvraćanja od teških zločina na temelju empirijskih uvida zahtjeva da ti empirijski uvidi pokažu jasnu korelaciju između postojanja smrtne kazne i smanjenja teških zločina, a ne da, kao što je to slučaj izvještaja Engleske

kraljevske komisije iz 1953. ili američkog National Research Council iz 2012., empirijski uvidi budu "agnostički" po tom pitanju. U raspravama o učinkovitosti smrtne kazne teret dokaza je na onima koji tvrde da takva učinkovitost postoji.

Komentar 6: Teškoće s Elsterom

Jedna od kritika koje sam iznio u recenziji je ta da "Sesardić nije pretjerano sklon detaljnije se posvetiti i kritički pristupiti istraživanjima koja su u skladu s njegovom pozicijom" (str. 266). To je ponovo vidljivo u ovome komentaru. Zbog čega se Sesardić u svojoj knjizi bavi Elsterovim člankom? Kako bi čitatelju dao primjer "pretjerano negativnog mišljenja o istraživanjima koja su potvrđivala da smrtna kazna ima učinak zastrašivanja" (Sesardić, 2022: 306). Koja je poanta tog primjera? Da se uvjeri čitatelja da su istraživanja koja dovode postojeći konsenzus o neučinkovitosti smrtne kazne nepravredno izložena neuvjerljivim kritikama koje počivaju na tankoj argumentaciji. Prema Sesardićevom čitanju "Elster nije ponudio ni približno adekvatnu potkrepu za tako žestoku i iznimno neodmjerenu diskvalifikaciju Ehrlichova članka" (str. 283). Prema mojem čitanju, cilj Elsterova članka nije ni bio ponuditi obuhvatnu metodološku kritiku Ehrlicha (to su učinili drugi prije njega), već samo spomenuti Ehrlichovu studiju kao primjer znanstvenog istraživanja koje je imalo izravan utjecaj na odluku Vrhovnog suda SAD-a o smrtnoj kazni iako se pokazalo metodološki neutemeljenim.

Zbog čega Sesardić u svojoj knjizi govori o "jednom članku iz 1975." (Sesardić, 2022: 306), bez da čitatelju otkrije da se radi o Ehrlichovoj studiji koja je bila više puta diskreditirana³ u 37 godina koliko je prošlo od njenog objavljivanja do objave Elsterovog članka? Zašto ne spominje da je ta Ehrlichova studija, iako je odmah pri objavljivanju bila izložena brojnim kritikama,⁴ poslužila kao znanstveno opravdanje za odluku Vrhovnog suda SAD-a o dokidanju moratorija na smrtnu kaznu? Zbog čega prešućuje studiju američke Nacionalne akademije znanosti objavljenu 1978. čiji koautor je nobelovac Lawrence Klein, a koja je snažno kritizirala Ehrlichovu studiju kao metodološki neutemeljenu (v. Klein i dr., 1978)? Na koncu, zašto se Sesardić odlučio čitatelju ponuditi baš Elsterov članak, ako smatra da se taj članak temelji na veoma tankoj argumentaciji, kao primjer "pretjerano negativnog mišljenja" o ekonometrijskim istraživanjima za koja Sesardić smatra da dovode u pitanje konsenzus o zastrašujućim učincima smrtne kazne? Zar ne bi bilo logičnije i znanstveno prihvatljivije da se Sesardić u svojoj raspravi posvetio najozbiljnijim kritikama ekonometrijskih istraživanja kako bi čitatelju pokazao da ta istraživanja mogu preživjeti tu vrstu kritike? Zašto čitatelju u knjizi prepričava samo one dijelove izvještaja National Research Council iz 2012. za koje smatra da potvrđuju njegovu poziciju, a prešućuje one dijelove izvještaja – odbacivanje valjanosti postojećih ekonometrijskih studija o učinkovitosti smrtne kazne – koji dovode njegove argumente u pitanje?

Odgovor na sva ova pitanja je jednostavan: zbog toga što je Sesardić puno manje zainteresiran ispitati koliko su ekonometrijske studije na koje se poziva uistinu metodološki utemeljene i korisne, a puno više ga zanima kako da, selektivnim navođenjem postojeće znanstvene literature, uvjeri čitatelja u opravdanost svoje teze o konsenzusu bez pokrića o neopravdanosti smrtne kazne. To je vidljivo i u ovome komentaru gdje Sesardić tvrdi da Elster odbacuje valjanost ekonometrijskih istraživanja primarno zbog njihovih zaključaka o opravdanosti smrtne kazne, a ne zbog

³ V. McAller i Veall (1989); Leamer (1983); McManus (1985); Grogger (1990); McGahey (1980).

⁴ Časopis *Yale Law Journal* posvetio je cijeli broj kritici Ehrlichove studije par mjeseci nakon što je bila objavljena. V. *Yale Law Journal* (1975). 85(2).

njihove upitne metodologije, tj. da je "nazvao opskurantističkima stajališta prema njihovoj glavnoj tezi (tj. da donose argumente u prilog smrtnoj kazni), a ne isključivo prema metodi koja je bila korištena" (str. 283). Čitatelj koji baci pogled na Elsterov članak odmah će uvidjeti da je ta Sesardićeva tvrdnja pogrešna, te da Elster kritizira spomenute ekonometrijske studije zbog njihove upitne metodologije, a ne zbog pozicije o opravdanosti smrtne kazne koje te studije zagovaraju. Ponovo, dokaz učinkovitosti smrtne kazne u sprječavanju budućih zločina je na onima koji tvrde da ta učinkovitost postoji. Elster ispravno zaključuje da postojeće ekonometrijske studije – zbog metodologije na kojoj se temelje – ne mogu osigurati taj dokaz.

Dodatna podrška mojoj negativnoj ocjeni Sesardićeve znanstvene pristranosti leži u činjenici da se u svojoj raspravi o opravdanosti smrtne kazne na odlučuje baviti isključivo pitanjem učinkovitosti te vrste kazne kao sredstva zastrašivanja, iako se ova rasprava veoma rijetko vodi samo oko tog pitanja. Naime, čak i kada bi ekonometrijske studije jednog dana uspjele uspješno dokazati da je smrtna kazna učinkovito sredstvo sprječavanja budućih zločina, postojao bi niz uvjerljivih argumenata – uključujući i sada već dobro dokumentirane slučajeve broja ljudi koji su bili pogubljeni iako se naknadno pokazalo da su bili nevinini – zbog kojih je valjano tvrditi da je smrtna kazna neprihvatljiva.⁵ Tim se argumentima, kako sam već napomenuo u recenziju, knjiga *Konsenzus bez pokrića* ne bavi.

Ne znam kako bolje osim bizarnim opisati Sesardićevo upozorenje kako sam prekršio "dobar akademski običaj" (str. 283) jer u svojoj recenziji nisam čitatelju ponudio referencu na Ehrlichov članak. Prvo, ne postoji "dobar akademski običaj" da se u recenzijama navodi referenca na svaki spomenuti rad osim ako se ne radi o citatu ili izravnom pozivanju na argumente ili ideje predstavljene u tom radu. Sesardić je puno manje zabrinut oko poštivanja "dobrih akademskih običaja" kada u tom istom komentaru citira jednog harvardskog stručnjaka "za metodologiju i uzročno zaključivanje" (str. 283) bez da imenuje tog stručnjaka ili ponudi čitatelju bilo kakvu referencu. Ili kada u knjizi zaboravlja ne samo navesti referencu na Ehrlicha, već ga ne spominje niti imenom. Ili kada se u knjizi, kako sam već upozorio u recenziji, više puta poziva na uvide neimenovanih znanstvenih istraživanja za koje nije ponudio nikakvu referencu.

Komentar 7: Kriminolozi o smrtnoj kazni

Moja tvrdnja u recenziji da Sesardić "smatra opravdanim u potpunosti ignorirati" (str. 266) mišljenje kriminologa o neučinkovitosti smrtne kazne temelji se na činjenici da u svojoj knjizi nije ponudio niti jedan argument zašto bi trebali smatrati znanstvenu ekspertizu kriminologa upitnu osim pretpostavke da se radi o znanstvenoj disciplini koja je pod "prekomjernim utjecajem ljevičarske ideologije" (Sesardić, 2022: 303). Umjesto da se hvata za jednu riječ, Sesardić bi se možda trebao zapitati koje su implikacije dovođenja u pitanje ekspertnog mišljenja cijele jedne grane znanosti samo na temelju tvrdnje o njihovog (navodnoj) ideološkoj pristranosti. I činjenice da se to mišljenje kosi s njegovim mišljenjem. Bi li Sesardiću bilo prihvatljivo da netko u ozbiljnoj raspravi o efikasnosti smrtne kazne u sprječavanju budućih zločina odbaci ekspertno mišljenje ekonomista koji se bave ekonometrijskim

⁵ U recenziji sam napomenuo da, naravno, postoje i argumenti u prilog smrtnoj kazni. Sesardić ih je u svojoj knjizi odlučio zanemariti i posvetiti se isključivo argumentu o učinkovitosti o kojem, u najboljem slučaju, trebamo zauzeti "agnostički" stav. Dakle, knjiga se bavi argumentom koji je u ovome trenutku, slijedimo li Sesardićevu liniju argumentacije, irelevantan za raspravu o opravdanosti smrtne kazne.

istraživanjima samo na temelju tvrdnje da većina njih (navodno) ima desničarske ideološke stavove? Osobno, grozim se pomisli da u znanstvenoj zajednici – umjesto rasprava o metodologiji ili valjanosti naših argumenata – jedina kritika koju možemo uputiti kolegama znanstvenicima s kojima se ne slažemo oko određenih pitanja bude ta da je njihova ekspertiza upitna i da trebamo staviti njihova "stručna" mišljenja pod navodnike (kao što to čini Sesardić u knjizi, str. 303) zbog sumnje u njihovu ideološku pristranost. Još jednom, autor knjige *Konsenzus bez pokrića* od drveća ne primjećuje šumu.

Svojom tvrdnjom da u recenziji pokušavam "pokazati da je konsenzus o tome da smrtna kazna nema učinak odvraćanja opravdan" (str. 284) referirajući se samo na tri studije Sesardić je potpuno promašio poantu moje kritike. Navodim spomenute tri studije kao dokaz da Sesardić pogrešno interpretira ili ignorira znanstvena istraživanja koja ne idu u prilog njegovoj tezi, a ne kao prilog argumentu na temelju kojeg bi trebali prihvatiti da "smrtna kazna nema učinak odvraćanja". No, slažem se da bi bilo neozbiljno raspravljati o smrtnoj kazni i pitanju učinaka odvraćanja pozivajući se samo na tri istraživanja. Šteta da u svojoj raspravi o tom pitanju Sesardić ne nudi čitatelju puno više od toga. Tim više što je njegov cilj u knjizi napasti postojeći konsenzus, dok je moj cilj u recenziji puno skromniji: pokazati da Sesardićev napad – zbog ignoriranja podataka koji ne idu u korist njegovoj tezi – nije pretjerano uvjerljiv. Intencija mi nije bila ponuditi ekstenzivnu listu znanstvenih istraživanja kojom bi dokazao da je taj konsenzus znanstveno utemeljen. Moja recenzija nije pisana s namjerom da ponudi obranu pozicija koje Sesardić napada, već da pokaže da se radi o napadima s tupom oštricom.

Komentar 8: Diskriminacija na osnovi pripadnosti grupi

Nisam upoznat s "dobro poznatom distinkcijom" (str. 285) između dvije vrste diskriminacije na koju se Sesardić poziva, niti mi jasno o kakvoj se distinkciji radi nakon što sam pročitao njegov komentar.⁶ Diskriminacija podrazumijeva drugačiji tretman osobe na temelju moralno arbitrarnih svojstva poput nečije boje kože, spola, etniciteta, dobi, invaliditeta, seksualne orijentacije ili vjere.⁷ Činjenica da neka osoba pripada određenoj vjerskoj skupini s kojom se povezuje postojanje "*statističkih* indikatora povećane vjerojatnosti nekog nepoželjnog svojstva" (str. 285) moralno je arbitrarna. Opravdano je osobi X zabraniti ulazak u zemlju ako postoje indikatori da je ta osoba terorist ili zlostavljač žena. To zasigurno nisu moralno arbitrarne činjenice. Diskriminacija je osobi X zabraniti ulazak u zemlju jer je pripadnik vjerske skupine koja u prosjeku ima više terorista i zlostavljača žena od nekih drugih vjer-

⁶ U raspravama o tipovima diskriminacije postoji "dobro poznata distinkcija" između *izravne* i *neizravne* diskriminacije, te *pozitivne* i *negativne* diskriminacije. Niti jedna od te dvije distinkcije ne korespondira sa Sesardićevim konceptom statističko-korelacijske diskriminacije na temelju grupne pripadnosti.

⁷ Vrijedi napomenuti da se vjera donekle razlikuje od drugih gore navedenih askriptivnih svojstva utoliko što ima voljnu komponentu (možemo prihvatiti ili odbaciti vjeru na način na koji to nije moguće u slučaju drugih askriptivnih karakteristika). Također, vjera uključuje određene epistemičke i moralne stavove koji nisu moralno arbitrarni. Primjerice, netko na temelju svoje vjere može smatrati opravdanim tretirati žene kao inferiorne ili čak koristiti nasilje nad svojom suprugom kako bi osigurao njenu poslušnost. Jasno je da drugačiji tretman nekoga tko ima takve stavove i spreman je djelovati u skladu s tim stavovima ne bi predstavljao diskriminaciju. No, sljedbenici velikih svjetskih religija dovoljno se razlikuju u svojim moralnim stavovima u ovakvim pitanjima da bi bilo diskriminatorno tretirati nekoga drugačije zbog toga što slijedi religiju u kojoj dio sljedbenika zastupa takve moralno neprihvatljive stavove.

skih skupina. Dakle, je li netko musliman, kveker ili budist moralno je arbitrarno. Ako se uistinu radi o moralno arbitrarnom kriteriju onda je sasvim svejedno da li se u našem činu diskriminacije isključivo vodimo tim kriterijem ili ga koristimo kao neku vrstu dodatnog kriterija. U oba slučaja uzimanje tog kriterija kao iole relevantnog predstavlja moralno neprihvatljivu diskriminaciju.

Komentar 9: Od rase do genetskoga kognitivnog potencijala?

Bojim se da Sesardić pripisuje puno veću težinu riječi "iščitati" nego što to ja činim u svojoj recenziji. Sesardić zagovara tezu koju ja odbacujem: da ljudi tamne boje kože *u prosjeku* imaju niži genetski uvjetovan kognitivni potencijal. Stoga, nije nikakav *red herring* ustvrditi da se za one koji se slažu s tom tezom "genetski kognitivni potencijal" određenog pojedinca, "može iščitati iz pripadnosti određenoj rasnoj grupi" (str. 285). Riječ "iščitati" ovdje ima istu ulogu kao riječ "iščitati" u sljedećoj rečenici: "potencijalna visina djeteta kada odraste može se *iščitati* iz visine njegovih roditelja". Visina djece kada odrastu uistinu jest *u prosječnoj korelaciji* s visinom njihovih roditelja. To, naravno, ne znači da sa sigurnošću možemo znati koja će biti visina svakoga djeteta ili da neće biti djece koja su puno niža ili puno viša od svojih roditelja.

Da je moja intencija bila imputirati ono što Sesardić sugerira da mu imputiram – da su zagovornici postojanja prosječne kognitivne razlike između različitih rasnih grupa prikriveni zagovornici rasnog esencijalizma – onda ne bih u recenziji napisao: "Niti je Sesardićeva pozicija rasistička: on ne tvrdi da su svi crnci, po prirodi i u usporedbi s bijelcima, kognitivno ograničeni" (str. 268). Ta rečenica je napisana upravo s intencijom da se čitatelja upozori da – iako se ne slažem s tezama o odnosu rase i inteligencije koje su izložene u knjizi *Konsenzus bez pokrića* – ne bi trebali smatrati te teze rasističkima.

Tvrđnja u recenziji da Sesardićevu "poziciju prihvaća mali broj genetičara i filozofa koji se bave ovom temom" (str. 268) ne odnosi se na njegovo "stajalište o rasi i genetici" (str. 285), već na njegov stav "o odnosu genetike i izvanjskih faktora u razvoju inteligencije" (str. 268). No, da ne cjepidlačim, također smatram da bi se mali broj genetičara i filozofa složio s njegovim stajalištem o genetici i rasi. Priznajem da ne mogu obraniti ovu tvrdnju ako ta obrana zahtjeva da moram uzeti u obzir ono što je par kolega reklo Sesardiću u privatnom razgovoru. Kada govori o dvama istraživanjima koja dokazuju da većina stručnjaka koji se bave temom odnosa rase i inteligencije *privatno* smatra da postoje znatan genetski utjecaj "na rasne razlike u inteligenciji", ali se to boje priznati *javno*, pretpostavljam da misli na reference Snyderman i Rothman (1988) i Rindermann *et al.* (2020) na 219. stranici svoje knjige. Nažalost, Sesardić ponovo smatra da je dovoljno navesti reference bez potrebe da se išta dodatno kaže o tim istraživanjima. Niti jedno od ova dva spomenuta istraživanja ne potvrđuje da većina genetičara i filozofa smatra kako postoji znatan genetski utjecaj na rasne razlike u inteligenciji. Prva studija Snyderman i Rothman (1988) temelji se na anketi provedenoj prije 36 godina. Anketa je provedena na 1020 stručnjaka u ovome području od kojih je 661 od njih odgovorilo na upitnik. Od tih 65% ispitanika njih 1% smatralo je da se razlike u rezultatima na testovima inteligencije između crnaca i bijelaca mogu objasniti isključivo genetskom razlikom, a 45% je smatralo da je se radi o kombiniranoj razlici u izvanjskim utjecajima i genetici. No, istraživanje nije ispitivalo mišljenje stručnjaka o tome u kolikoj mjeri smatraju da se radi o izvanjskim utjecajima, a u kolikoj mjeri o genetskom utjecaju. Drugo istraživanje – Rindermann *et al.* (2020) – je po tom pitanju preciznije: 51,16% ispitanika smatra da su razlike u rezultatima na testovima inteligencije između crnaca i bijelca uzrokovane primarno

izvanjskim faktorima. Na anketu na kojoj se temelji ovo istraživanje odgovorilo je 254 od kontaktiranih 1344 eksperta, dakle samo 19,71%. Većina ispitanika koji su odgovorili na anketu (85%) su bili psiholozi, a ne genetičari i filozofi. Još jednom, Sesardićeve reference koje bi trebale pokazati valjanost njegovog argumenta mogu biti uvjerljive samo onima koji nisu upoznati s istraživanjima na koje se referira.

Neobično je da Sesardić fusnotu u recenziji o Charlesu Murrayu (f. 10. str. 269) prepoznaje kao svoju "glavnu tezu" (str. 285). Ta fusnota je trebala poslužiti da pokaže kako ne samo da "pitanje odnosa rase i inteligencije ne bi trebala biti tabu tema" (str. 269), nego da ono to i nije.⁸ Istina, Murray je doživio neugodnosti zbog svojih stavova, uključujući i incident na Middlebury Collegeu koji Sesardić spominje. Pretpostavljam da se iz recenzije jasno može iščitati moj stav da su takvi pokušaji ušutkavanja znanstvenika, koliko god njihovi stavovi bili upitni, neprihvatljivi. No, da su rasprave o odnosu rase i inteligencije uistinu tabu tema, Murray nikada ne bi bio ni pozvan kao gostujući govornik na Middlebury College. Niti bi imao uspješnu karijeru znanstvenika na American Enterprise Institute, objavljivao knjige za Free Press i HarperCollins ili bio često pozivan da govori o svojim istraživanjima od strane *mainstream* medija.

Komentar 11: Ustavni sud i ZDS

Slažem se s Sesardićevim komentarom na prigovor 11. Istina je da sam ostao i autoru recenzirane knjige i čitatelju dužan pojasniti zašto smatram da citirana rečenica s 123. stranice knjige ukazuje na "elementarno nerazumijevanja logike prava i ustavnih sudova u tumačenju članka ustava". Ono što sam pod time mislio jest da je jedan od glavnih poslova ustavnih sudaca tumačiti članke ustava – dakle, članke koji su po svojoj pravnoj logici općeniti – u njihovoj primjeni na konkretne slučajeve. Potrebno je samo pročitati obrazloženje hrvatskog Ustavnog suda da bi razumjeli kako je "iz takvih premisa uopće mogla biti iscijeđena željena konkluzija" (Sesardić, 2022: 123). Ili možemo, poput Sesardića, bez ikakve reference ili diskusije o bilo kojoj od tri odluke Ustavnog suda u kojima je pozdrav ZDS proglašen neustavnim jednostavno zaključiti da nije ponuđen "niti jedan precizno formulirani argument kojim bi se uvjerljivo pokazalo na koji je način taj pozdrav točno u konfliktu s nekim člankom Ustava" (*ibid.*).

Komentar 12: Teroristi i njihova prava

Istina je da ni Sesardić ni ja ne znamo koliko je zapravo nevinih ljudi, bez ikakvog sudskog procesa, bilo zatočeno i kasnije pušteno iz Guantanamo. Kada sam govorio o 527 nevinih osoba, govorio sam o njihovoj nevinosti u pravnom smislu, tj. o činjenici da su pušteni na slobodu nakon višegodišnjeg zatočeništva bez da je protiv njih – usprkos snažnoj političkoj volji, pravnoj ekspertizi i resursima koji stoje na raspolaganju američkoj državi – proveden bilo kakav sudski postupak ili donesena bilo kakva presuda o njihovoj krivnji. Sama brojka je manje bitna. Nisam siguran o kojoj brojci bi se trebalo raditi da bi se Sesardić složio s mojom tvrdnjom kako bi "humanistički orijentirani filozof i zagovornik ljudskih prava trebao biti užasnut time da je "XY "nevinih osoba bilo zatvoreno bez ikakvog sudskog procesa te da je dio njih bio izložen mučenju" (str. 270)? Mene užasava po-

⁸ Dodatnu podršku toj tvrdnji, v. u: Jackson i Winston (2021). Ova studija kroz detaljnu analizu pokazuje kako "uzevši u obzir veliki broj publikacija, citiranosti i rasprava" na temu genetskog nasljeđa i rase od 1969. do danas "tvrdnje o tabuu i potiskivanju te teme su mit" (Jackson i Winston, 2021: 3).

misao da je i samo jedna nevinna osoba bila godinama zatočena i mučena od strane demokratske države predane idealu zaštite ljudskih prava. Nažalost, izgledno je da je broj nevinih osoba koje su zapele u Guantanamu puno veći od broja jedan (v. CBC, 2009; France24, 2010).

Komentar 13: Waterboarding

Sesardićev je iziritiran mojom sugestijom da je u svojoj raspravi o tome da li je *waterboarding* mučenje trebao uzeti u obzir izjavu posebnog izvjestitelja UN-a o mučenju o tome da "bez ikakve sumnje, *waterboarding* predstavlja mučenje". Za Sesardića radi se o "praznoj proklamaciji" i "pukoj tvrdnji nekog birokrata UN-a" (str. 287). Spomenuti "birokrat", Nils Melzer, profesor je međunarodnog prava na Sveučilištu Glasgow, te nositelj katedre za ljudska prava pri Ženevskoj akademiji međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava. Sesardić se i u knjizi i sada u komentarima voli pozivati na akademski autoritet znanstvenika za koje smatra da podržavaju njegove argumente, dok istovremeno odbacuje tvrdnje uglednih znanstvenika koji se ne slažu s njim kao izjave "nekog birokrata". Usput, jedan od glavnih poslova tog "birokrata" pri UN-u je da ponudi široj javnosti interpretaciju UN-ove *Konvencije protiv mučenja i drugog okrutnog, nehumanog te ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja*, tj. upravo onog dokumenta kojeg i Sesardić uzima mjerodavnim u svojoj raspravi o definiciji mučenja.

Sesardića živcira i moja usporedba ankete o tome je li *waterboarding* mučenje s anketom o postojanju duhova. Bez da sada ulazim u duboke epistemološke rasprave o tome što bi bilo puko jezično pitanje, a što pitanje o svijetu, poanta moje analogije je da obje ove ankete imaju isti epistemički autoritet: ako 25% ispitanika ima krivo mišljenje o postojanju duhova, moguće je i da 25% ispitanika ima pogrešno mišljenje o *waterboardingu*. Ankete o stavovima građana mogu biti veoma informativne, ali veoma rijetko imaju snagu valjanog moralnog argumenta. No, ako Sesardić smatra da nam mišljenje prosječnog građana može pomoći u tome da odredimo je li *waterboarding* mučenje ili ne, vrijedi napomenuti da jedna četvrtina predstavlja manjinu, te da 75% ispitanika ankete smatra *waterboarding* mučenjem.

Uz to, vrijedi razmisliti dvije stvari. Prvo, Sesardić nije, usprkos mojoj kritici, iskoristio priliku u svom komentaru da čitatelju ponudi referencu na spomenutu anketu o *waterboardingu* koja nedostaje u knjizi. Drugo, indikativno je da je ta (još uvijek) misteriozna anketa u kojoj četvrtina ispitanika ne smatra *waterboarding* mučenjem za Sesardića relevantna, ali je tvrdnja uglednog znanstvenika i UN-ovog eksperta o tome da je *waterboarding* mučenje za njega "prazna proklamacija" i "puka tvrdnja" (str. 287). Radi se samo o još jednoj potvrdi moje ocjene u recenziji da Sesardić ima snažnu sklonost dati puno veću težinu onim (koliko god tanašnim) argumentima koji usmjeravaju vodu na njegov mlin.

Komentar 14: Gajo Petrović i Praxis

Kao filozof koji je dobro logički potkovan, Sesardić sigurno zna da se izraz *ad hominem* može koristiti na dva načina: kao upozorenje na logički manevar prema kojem, umjesto da dovodimo nečije argumente u pitanje, napadamo karakter te osobe, te kao opis situacije u kojoj se govori o karakteru neke osobe, a ne o njegovim argumentima. Jasno je da kada u recenziji govorim o "*ad hominem* napadu na Petrovića" (str. 288) koristim taj pojam na ovaj drugi način. Radi se o opisu onoga što čitatelj može očekivati ako pročita to poglavlje knjige, a ne o tvrdnji da je Sesardić počinio *ad hominem* logičku pogrešku.

Što se tiče Sesardićeve teze o tome da je Petrović bio srpski nacionalist, moram priznati da nemam nekakav snažan stav o tome. Čitajući što je napisao Sesardić, sasvim je moguće da je Petrović uistinu gajio određene nacionalističke predrasude. I slažem se da, iako svaki od pet argumenata koji Sesardić iznosi u prilog toj tezi sam po sebi nije dokaz (zato sam ih i nazvao spekulacijama), zajedno oni imaju veću argumentacijsku snagu. No, istovremeno, kako sam to pojasnio u recenziji, smatram da bi Sesardićeva teza bila puno uvjerljivija i balansiranija da se referirao i na Petrovićeve javne osude nacionalizma, te da nije u završnom dijelu pokušao staviti u isti koš Petrovića s beogradskih praksisovcima poput Markovića i Stojanovića koji su glasno lupali po bubnju velikosrpskoga političkog projekta i otvoreno podržavali Miloševiću politiku. Nije mi uvjerljiva teza da takva besramna i javna podrška velikosrpskoj ideologiji predstavlja istu vrstu nacionalizma i zaslužuje isti vrstu moralne osude kao tihi i prikriiveni Petrovićev nacionalizam za koji Sesardić smatra da ga je uspješno detektirao, tj. tvrdnja da se Petrović, kako zaključuje autor knjige *Konsenzus bez pokrića*, nije "u bitnome" ponašao "drugačije od svojih beogradskih kolega" (Sesadić, 2022: 426).

Literatura

- CBC. (2009) Most Guantanamo detainees are innocent: ex-Bush official. 19. ožujka. <https://www.cbc.ca/news/world/most-guantanamo-detainees-are-innocent-ex-bush-official-1.804550>
- DW. (2017). Dutch far-right Wilders calls out 'Moroccan scum'. 18. veljače. <https://www.dw.com/en/dutch-far-right-wilders-launches-election-campaign-with-attack-on-moroccan-scum/a-37613111>
- Euronews. (2022). Finland's former interior minister acquitted of inciting anti-LGBT hate speech. 30. veljače. <https://www.euronews.com/2022/03/30/finland-s-former-interior-minister-acquitted-of-inciting-anti-lgbt-hate-speech>
- France24. (2010). Bush 'knew Guantanamo prisoners were innocent', says Powell aide. 4. listopada. <https://www.france24.com/en/20100410-bush-knew-guantanamo-prisoners-were-innocent-says-powell-aide>
- France24. (2022). French far-right presidential candidate Zemmour convicted for racist hate speech. 17. siječnja. <https://www.france24.com/en/europe/20220117-french-far-right-presidential-candidate-zemmour-convicted-for-racist-hate-speech>
- Grogger, J. (1990). The Deterrent Effect of Capital Punishment: An Analysis of Daily Homicide Counts. *Journal of the American Statistical Association*, 85(410), 295-303.
- Heinze, E. (2016). *Hate Speech and Democratic Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, J., i Winston, A. (2021). The Mythical Taboo on Race and Intelligence. *Review of General Psychology*, 25(1), 3-26.
- Klein, L. R., Forst, B., i Filatov, V. (1978) The Deterrent Effect of Capital Punishment: An Assessment of the Estimates. U: A. Blumstein, J. Cohen i D. Nagin (ur.), *Deterrence and Incapacitation: Estimating the Effects of Criminal Sanctions on Crime Rates* (str. 336-360). Washington, DC: National Academy of Sciences.

- Leamer, E. (1983). Let's Take the Con Out of Econometrics. *The American Economic Review*, 73(1), 31-43.
- McAleer, M., i Veall, M. (1989). How Fragile are Fragile Inferences? A Re-Evaluation of the Deterrent Effect of Capital Punishment. *The Review of Economics and Statistics*, 71(1): 99-106.
- McGahey, R. M. (1980). Dr. Ehrlich's Magic Bullet: Economic Theory, Econometrics, and the Death Penalty. *Crime & Delinquency*, 26(4), 485-502.
- McManus, W. (1985). Estimates of the Deterrent Effect of Capital Punishment: The Importance of the Researcher's Prior Beliefs. *Journal of Political Economy*, 93(2), 417-425.
- Rindermann, H., Becker, D., I Coyle, T. (2020). Survey of expert opinion on intelligence: Intelligence research, experts' background, controversial issues, and the media. *Intelligence*, 78: 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2019.101406>
- Sesardić, N. (2022). *Konsenzus bez pokrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Supreme Court of the United States. (2018). *16-111 Masterpiece Cakeshop, Ltd. et al. v. Colorado Civil Rights Commission et al.* https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-111_j4el.pdf
- Snyderman, M., I Rothman, S. (1988). *The IQ controversy, the media and public policy*. New Brunswick: Transaction
- Waldron, J. (2012). *The Harm in Hate Speech*. Boston: Harvard University Press.
- Yale Law Journal* (1975). 85(2).